

Polityka – taktyka – praktyka. Projekt jedności prawosławia w obliczu narodzin państwa sowieckiego

„Bolszewizm jest objawem specyficznie rosyjskim. Wyrósł, rozwinął się i wybujał na gruncie rosyjskim [...]. Rosyjski jest bolszewizm takim, jakim go zrobiła Rosja, która na tle teorii socjalistycznych i komunistycznych, wypracowanych na Zachodzie, wyhodowała ruch potworny, wszystko niszczący, bezużyteczny”¹ – pisał w roku 1919 naoczny świadek narodzin państwa sowieckiego, znany później polski pisarz, eseista i tłumacz Jan Parandowski. Ta ocena przewrotu bolszewickiego 1917 r. i jego dalekosiężnych konsekwencji jest jednym z wielu głosów w mozaice wspomnień z tego okresu. Ich wspólny mianownik zamyka się w stwierdzeniu, iż w roku 1917 rozległy się pioruny Października: historia stała się nie wspaniałym przedstawieniem, lecz okrutnym dramatem.

Całe społeczeństwo rosyjskie odgrywało rolę przypadkowych aktorów w komunistycznym teatrze dziejów. Twórcami tego spektaklu byli oczywiście bolszewicy. Oni wytyczali zasady kształtowania się fenomenu rosyjskiego komunizmu. Początek bolszewickiego spektaklu dziejów łączył się bezpośrednio z początkami odrodzenia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która po blisko dwustu latach całkowitej zależności od władzy państwowej mogła w końcu – dzięki obradom Soboru Lokalnego – stanowić o swojej wspólnotce. Te dwa organizmy – świecki, ateistyczny i duchowy, religijny – w burzliwym roku 1917 stanęły w obliczu nowych zadań.

Dla wierzących prawosławnych szczególnym wydarzeniem stał się nie tylko wybuch komunistycznej rewolty, ale także Sobór Lokalny, upamiętniający zakończenie „epoki synodalnej”. Począwszy od 25 stycznia 1721 r., a więc od ukazania cara Piotra I, zarzucono tradycję soborowego wyboru patriarchy – widzialnej głowy rosyjskiej wspólnoty prawosławnej. Jego miejsce zajął organ kolegialnego zarządu Kościołem – Święty Synod, z carskim urzędnikiem – oberprokuratorem na czele. System synodalny, podtrzymywany blisko dwieście lat, został zrewidowany dopiero podczas Soboru Lokalnego.

Uroczyste otwarcie pierwszej sesji soborowej miało miejsce w Moskwie 15 (28) sierpnia 1917 r. Sobór trwał do 7 (20) września 1918 r.² Brało w nim udział 265 przedstawicieli duchowieństwa i 153 wiernych³. Rezultatami prac soborowych była odbudowa instytucji patriarchatu i powrót do najstarszej tradycji regularnego zwoływania soborów jako naczelnych organów władzy kościelnej. Autorytet patriarchy Tichona (Biełławina), wybranego przez sobór 5 (18) listopada,

¹ J. Parandowski, *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Londyn 1996, s. 15.

² W niniejszej pracy zastosowano datację zgodną z kalendarzem gregoriańskim (obowiązującym współcześnie) i juliańskim (używanym w Cerkwi rosyjskiej). Różnica między stylem starym – juliańskim, a nowym – gregoriańskim, wynosi 13 dni.

³ *Swiaszczennyj Sobor Prawosławnojj Rossijskojj Cerkwi. Diejanija*, t. 1, Moskwa 1994, s. 119–133; *Swiaszczennyj Sobor Prawosławnojj Rossijskojj Cerkwi 1917–1918. Obzor diejanij. Siessija trietja*, ried. A.G. Krawieckij, G. Szulc, Moskwa 2002, s. 229–411; A.W. Kartaszow, *Wriemiennoje Prawitielstwo i Russkaja Cerkow'. Iz istorii christianskojj Cerkwi na rodinie i za rubieżom w XX stoletii*, Moskwa 1995, s. 10.

miał utrwalić jedność kościelną i pomóc w zachowaniu dla potomnych bogatego dziedzictwa moralnego i kulturalnego⁴.

A zatem rok 1917 był datą szczególną. Dla bolszewików oznaczała ona początek nowej epoki – okresu władzy ludu, a dla prawosławia rosyjskiego była czasem toczących się wówczas obrad soborowych. Spłotła ze sobą w sposób nierozzerwalny dwie przeciwstawne wartości – komunizm i prawosławie, a w dalszej kolejności bolszewików i wierzących prawosławnych, partyjnych decydentów i cerkiewnych hierarchów. Jednocześnie pierwsze zetknięcie się duchowieństwa z nowymi realiami życia społeczno-politycznego wymusiło na soborze i patriarchacie wypracowanie zasad „pokojowego” współżycia z bolszewikami i środków samoobrony Cerkwi przed atakami „wojującego ateizmu”.

Wśród wystrzałów, zgiełku i ogólnego chaosu rodził się projekt jedności prawosławia. Pojęcie to należy rozumieć jako zespół spójnych poglądów i założeń członków Cerkwi patriarchalnej, zawierający schematycznie przedstawioną wizję funkcjonowania odrodzonego Kościoła prawosławnego w warunkach upadku systemu monarchicznego i budowy ustroju komunistycznego. Teoria przekładała się oczywiście na praktykę, a więc konstytuowała warunki samodzielnego istnienia prawosławia w przestrzeni politycznej porewolucyjnej Rosji. W niniejszym artykule projekt jedności zostanie przedstawiony w formie syntezy, uwzględniającej trzy najważniejsze etapy kształtowania się relacji państwo ideologiczne – Cerkiew rosyjska. Każda z wyodrębnionych faz – ignorancji, negacji i przystosowywania się – będzie analizowana na podstawie aktów prawodawstwa bolszewickiego oraz reakcji Soboru Lokalnego na postępowanie komunistów.

Nie oznacza to oczywiście, iż głównym tematem toczących się obrad soborowych były zagadnienia dotyczące polityki komunistów. Zgromadzonych na soborze kapłanów bardziej nurtowały sprawy pobożności i prawdziwej, najbliższej istoty chrześcijaństwa, wiary. Kwestia formy politycznej była zagadnieniem drugorzędym, „ponieważ powiedziano: »Oddajcie cesarzowi co cesarskie, a Bogu co boskie« (Mt 22,21)”⁵. Atmosferę tego okresu metropolita Wieniamin (Fiedczenkow) podsumował słowami: „Większość członków soboru była ludźmi rozsądnymi, ostrożnymi i obojętnymi wobec tego, co działo się wokół nas: państwo ma swoje zadania, a Cerkiew swoje”⁶.

Cytat powyższy pochodzi z jeszcze spokojnych dni listopada 1917 r. Owa „pasywna” postawa wobec wydarzeń politycznych nie utrzymała się zbyt długo. Już wkrótce teologiczne poszukiwania dróg duchowego odrodzenia, jakie podjęto na soborze, znalazły się w politycznych pętlach nowego ustroju. Komunistyczny zryw nie poprzestał na obaleniu caratu, lecz rozwijał się bez przerwy, stopniowo się radykalizując. Przewrót dokonywał się nie tylko w kuluarach parlamentarnych czy gabinetach ministrów, ale przede wszystkim na niezliczonych wiecach i zebraniach. Podczas tych spontanicznych manifestacji padały populistyczne hasła sprawiedliwości klasowej i równości społecznej⁷. Zyskały one wielu zagorzałych zwolenników. Rekrutowali się oni przede wszystkim z grup społecznych tradycyjnie związanych z wiarą prawosławną. Siła prawosławia była znacząca. W 1917 r. w Rosji liczba wierzących prawosławnych wynosiła około 117 mln osób, a więc blisko dwie trzecie całkowitej ludności dawnego imperium Romanowów. Rosyjska Cerkiew Prawosławna liczyła 67 diecezji, na ich obszarze działało blisko osiemdziesiąt świątyń

⁴ K.W. Kowyrzin, *Pomiestnyj sobor 1917–1918 godow i poiski principow cerkowno-gosudarstwiennych otnoszenij posle Fiewralskoj riewolucyi*, „Otieczestwiennaja Istorija” 2008, nr 4, s. 88–97; A.N. Kaszewarow, *Cerkow' i vlast' . Russkaja prawoslawnaja cerkow' w pierwyje gody sowietskoj vlasti*, Sankt-Pietierburg 1999.

⁵ S.N. Bułgakow, *O prawomom polożienii Cerkwi w gosudarstwie. Doklad w zasiedanii Swiaszczennogo Sobora*, „Cerkownyje Wiedomosti” 1917, nr 11, s. 24.

⁶ Cyt. za: Wieniamin (Fiedczenkow), *Rossija miedzu wieroj i biezwieriem*, Moskwa 2000, s. 56.

⁷ L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1977; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; G. Schiesser, J. Traupmann, *Russisch Roulette. Das deutsche Geld und die Oktoberrevolution*, Berlin 1998; *Wieliczajszeje sobytije wieka ili socyjalnaja katastrofa?*, ried. P.W. Wołobujew, Moskwa 1991.

i tysiąc monasterów, 35 tys. szkół, 57 seminariów, cztery akademie teologiczne i 35 tys. bibliotek. Duchowieństwo prawosławne liczyło ok. 66 tys. kapłanów, w tym 130 biskupów⁸.

Stan posiadania Kościoła prawosławnego już w 1917 r. stał się polem realizacji antyreligijnej polityki bolszewików. Nagłaśniająca hasła równości społecznej propaganda komunistyczna z ogromnym zaangażowaniem zajęła się materialną własnością cerkiewną jako „przeżytkiem dawnego, skostniałego i niesprawiedliwego ustroju”. Cerkiew – ogromny posiadacz ziemski – jak wszystkie inne instytucje podlegała procesowi odgórnej nacjonalizacji. Już 26 października II Wszechrosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich przyjął dekret „O ziemi”. Na jego postawie grunty przyklasztorne, przyświątynne wraz z żywym inwentarzem przechodziły w trybie natychmiastowym pod władzę lokalnych komitetów robotniczych. Stały się one zatem – jak czytamy w postanowieniu – „własnością ludu pracującego”⁹.

Pierwszy krok legislacyjny bolszewików skierowany przeciwko Kościołowi prawosławnemu w Rosji nie spotkał się z odzewem ze strony duchowieństwa obradującego na soborze. Nowe prawo nie tylko nie zaburzyło programu zebrań, nie doczekało się nawet szerszej dyskusji. Prace posiedzeń szły normalnym tokiem, rozstrzygano nawet sprawy dzierżaw poszczególnych gruntów kościelnych. Manifesty socjalne nowych gospodarzy traktowano jako utopię ideologiczną, deklarację pozbawioną perspektyw urzeczywistnienia, i jako taki dekret „O ziemi” był ignorowany¹⁰.

Nadzieje duchowieństwa na zamknięcie problemu nacjonalizacji ziemi w ramach jednego aktu prawnego okazały się jednak złudne. 5 grudnia 1917 r. Rada Komisarzy Ludowych wydała „Regulamin działalności komitetów ziemskich”, który uściślał obowiązki i sposób działania komunistycznych organów wykonania i kontroli¹¹. Prawo powyższe, wcielane w życie wraz z dniem uchwały, wychodziło poza ramy teoretycznego projektu, jakim był dekret „O ziemi”. Siłowe metody nacjonalizacji majątku cerkiewnego, przypominające bardziej pospolitą kradzież czy sceny samosądu społecznego niż legalną konfiskatę, postawiły obradujących przed koniecznością obrony stanu posiadania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na soborze przyjęto specjalny instruktaż postępowania na wypadek przeprowadzania aktów wywłaszczenia. Obligowano duchowieństwo do sporządzania formularzy z informacjami o rekwirowanych gruntach i organach względnie o osobach dokonujących nacjonalizacji. W przyszłości dokumenty te miały stanowić materiał dowodowy do procesu sądowego mającego przywrócić dawny porządek rzeczy¹².

Zachodzące zmiany polityczne w kraju sobór postrzegal jako zjawisko krótkotrwałe, przejściowe. Oczekiwano szybkiego upadku reżimu komunistycznego. Z tych też względów opracowywano plan przygotowawczy na powrót dawnego *status quo*. Decyzje aparatu partyjnego – chwilowe i nielegalne – powinny podlegać natychmiastowej kasacji sądowej, a zagrabione majątkości miały wrócić do swoich prawowitych właścicieli. Naiwnie wierzono, iż nowy system nie utrzyma się na fali życia politycznego. Okręt komunizmu miał niebawem zatonać. A przecież już pod koniec 1917 r. władze bolszewickie starały się na stałe zakotwiczyć w rosyjskim krajobrazie. Na czerwony terror Cerkiew odpowiedzieć mogła jedynie powołaniem specjalnych komisji przysoborowych jako organów sprawozdawczych lub listami sprzeciwu i upomnieniami kierowanymi do walczących stron. Możliwości zapobiegania występkom komunistycznym były zatem ograniczone, a doraźny opór i słabo słyszalna krytyka nie mogły doprowadzić do zmiany sytuacji.

⁸ D. Pospiełowski, *Russkaja prawoslawnaia cerkow' w XX wiekie*, Moskwa 1995, s. 36; L. Regielson, *Tragedija Russkoj Cerkwi*, Paryż 1977, s. 26–27, 202–207; Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracyi [dalej: GARF], f. 6991, op. 2, d. 4, *Sowiet po dielam rieligij pri Sowietie Ministrow SSSR 1943–1991*, l. 24.

⁹ „Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa za 1917 god”, nr 1, s. 4–6.

¹⁰ *Swiaszczennyj Sobor Prawoslawnoj Rossijskoj Cerkwi. Diejanija*, t. 3, Piotrograd 1918, s. 195–199, 203–204, 209, 228–229, 234–237.

¹¹ „Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa za 1917 god”, nr 7, s. 93–103.

¹² *Swiaszczennyj Sobor Prawoslawnoj Rossijskoj Cerkwi. Diejanija*, t. 5, Piotrograd 1918, s. 293–294.

Powyższy schemat znalazł swoje odzwierciedlenie na przykładzie dekretu Rady Komisarzy Ludowych „O ślubie cywilnym, dzieciach i prowadzeniu ksiąg stanu cywilnego”. Postanowienie z 18 grudnia 1918 r. stanowiło, że obowiązkowej rejestracji podlegał jedynie ślub cywilny. Oznaczało to, iż przysięga małżeńska i konsekwencje z niej wynikające uzyskiwały moc prawną tylko w momencie podpisania dokumentów w instytucji państwowej (od 4 stycznia były to oddziały rejestracji ślubów i narodzin). Cerkiew została zatem zepchnięta do kategorii instancji drugorzędnej, niedecydującej już o sposobie życia społeczeństwa rosyjskiego¹³. Marginalizacja była o tyle niebezpieczna, iż w ślad za prawem o ślubach przyjęto analogiczny dekret „O rozwodzie cywilnym”¹⁴. Kategoryczny sprzeciw duchowieństwa wobec wprowadzonego prawa stał się jedynie kolejnym ogniwem w łańcuchu stosunków między państwem a Kościołem w czasie przewrotu. Odpowiedź soboru zawarta w jednym z soborowych dokumentów – „Ślub uświęcony przez Cerkiew nie może być sprzeniewierzony przez władzę państwową” – została zagłuszona wystrzałami rewolucji¹⁵.

Państwo sowieckie było budowane na nowych zasadach. Nie znalazły w nim miejsca wartości chrześcijańskie pielęgnowane od tysiącleci przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Wizja społeczeństwa ateistycznego klóciła się z postanowieniami soborowymi, w których podkreślano znaczenie prawosławia dla prawidłowego rozwoju jednostki i narodu. Walka o „rząd dusz” między władzą a Kościołem przybierała coraz to nowe formy.

Pierwszy miesiąc koegzystencji w rosyjskiej przestrzeni społeczno-politycznej państwa ideologicznego i Kościoła prawosławnego doprowadził do rewizji przyjętych wcześniej stanowisk. Cerkiew porzuciła postawę bierności i ignorancji na rzecz aktywnego działania i negacji. Jednocześnie starano się opracować metody postępowania, które można ogólnie nazwać projektem jedności prawosławia. Projekt jedności, będący odpowiedzią na działalność władz komunistycznych, nie był inicjatywą odgórną, to znaczy jego powstania nie należy łączyć z oficjalnie przyjętymi zasadami. Nie uzyskał on formy doktryny ani nawet nie pretendował do jej miana. Projekt jedności rozpatrywać należy w kategorii niepisanych założeń teoretycznych i wynikających z nich działań praktycznych, obejmujących stosunki państwo ideologiczne – Cerkiew. Analizując narodziny tej koncepcji, można się jedynie odwołać do postawy duchowieństwa wobec biegu wydarzeń w ówczesnej Rosji. Dopiero na tej podstawie, a nie na bazie materiałów źródłowych, rysują się zadania projektu.

Cele projektu jedności można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą z nich stanowiły zadania o charakterze doraźnym, a więc te zorientowane na natychmiastowe przeciwdziałanie atakom ze strony „wojującego ateizmu”. Dzięki wystosowywaniu ogólnospołecznych posłań czy odezw Cerkiew określała swoje stanowisko wobec zachodzących procesów i zjawisk życia społeczno-politycznego. Było ono jednoznaczne i opierało się na woli soboru i patriarchy. Odstępstwo od decyzji tych organów oznaczało odejście od prawosławia, za co groziła nawet kara kłątwy kościelnej. W ten sposób w warunkach „pomieszania języków” Kościół patriarszy mówił jednym głosem – głosem legalnych hierarchów, a w szczególności swojej widzialnej głowy.

Druga grupa celów miała charakter perspektywiczny – pozostawiała otwartą furtkę do podjęcia partnerskiego dialogu bez konieczności sięgania po drastyczne środki. Zakreślono także granice ustępstw, na jakie mógł się zgodzić Kościół w celu pokojowego rozstrzygnięcia spraw spornych.

¹³ „Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa za 1917 god”, nr 11, s. 161–163; „Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa za 1917 god”, nr 14, s. 220–221.

¹⁴ „Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa za 1917 god”, nr 10, s. 150–151.

¹⁵ *O brakie i razwodie graždanskom*, „Cerkownyje Wiedomosti” 1918, nr 13/14, s. 81–82.

Owa bariera oddzielała światopogląd konserwatywny od wymogów współczesności. Cerkiew – strażnik tradycji i ortodoksji – walczyła o zachowanie wartości chrześcijańskich w świecie komunistycznym.

Realizacja projektu odbywała się na zasadach ustalonych przez cerkiewny aparat zwierzchni. Hierarchowie ustalali reguły współżycia z władzą bolszewicką, skupiając się na przeciwdziałaniu kolejnym antyreligijnym posunięciom komunistów. Pozycja duchowieństwa nie była już tak bezkompromisowa jak w 1917 r. Wydarzenia przewrotu i pierwsze miesiące konstituowania się władzy ludowej pokazały, iż wszelkie przejawy sprzeciwu wobec nowych gospodarzy doprowadzały do niepotrzebnego rozlewu krwi. Cerkiew podejmowała zatem mediację bez naciskania na swoich ideologicznych oponentów. Wyznaczono jednak bariery porozumienia. Przekroczenie pewnej granicy przez decyzje bolszewików doprowadzało do czynnego oporu. W sprawach szczególnej wagi, dotyczących ogólnego dobra Kościoła prawosławnego i jego wierzących, duchowieństwo potrafiło powiedzieć głośno „nie”. Postawa opozycji i negacji stała się przyczyną licznych aresztowań, a nawet wyroków śmierci¹⁶.

Na początku 1918 r. władze zrobiły ostateczny krok w rozprawie z wolnym i niezależnym Kościołem prawosławnym. Na mocy dekretu „O oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi”, przyjętego przez Radę Komisarzy Ludowych 20 stycznia, Cerkiew – podobnie jak inne wyznania w Rosji tego okresu – traciła osobowość prawną, a szkolnictwo wszystkich szczebli przeszło pod jurysdykcję cywilną. W ten sposób Kościół prawosławny został zrównany z innymi związkami wyznaniowymi w kraju. Implikacje przyjęcia tego dokumentu były jednak o wiele poważniejsze. Cerkiew została pozbawiona także subsydiów państwowych, a budynki i przedmioty kultu stały się własnością państwa, choć – jak podkreślano – ingerencja aparatu władzy w wewnętrzne sprawy Kościoła miała się ograniczyć do minimum¹⁷.

Powyższe postanowienia odbiły się echem na pracach drugiej sesji soboru. Począwszy od 20 stycznia 1918 r., przez kilka następnych dni w niezwykle napiętej atmosferze omawiano kwestię budowy nowych realiów społeczno-politycznych w kraju i normalizacji stosunków państwo–Kościół opartych na wzajemnym porozumieniu. Tłem prowadzonych rozmów była ocena wydarzeń „rewolucji lutowej 1917 roku” jako początku utopii bolszewickiej. Na forum soborowym pobrzmiwały krytyczne wypowiedzi na temat minionych wydarzeń. Komunistyczni orędownicy wolności, równości i braterstwa – jak twierdzili duchowni – rozpalili w niespokojnych umysłach ogień nienawiści i wrogości wobec „przeżytków imperatorskiej przeszłości”, a więc monarchii i prawosławia. Doprowadziło to do krwawej rewolucji i wojny domowej. W retoryce referentów często pojawiały się metafory biblijne nawiązujące do bratobójstwa Kaina, pomieszania języków czy wątków apokaliptycznych. Wszystko to służyło zobrazowaniu niebezpieczeństwa, jakie zawiśło nie tylko nad Rosyjską Cerkwią Prawosławną, ale całym krajem i narodem. Pociąg historii,

¹⁶ N.E. Jemielianow, *30 000 za Christa postradawszych w Bazie danych PSTGU. Analiz podwiga russkiego naroda* [w:] *Materialy Międzynarodowej naukowej konferencji 1917-j: Cerkow' i sud' by Rossii. K 90-letiju Pomiestnogo Sobora i izbraniya Patriarcha Tichona*, ried. W. Worobjow, Moskwa 2008, s. 221–230. W apogeum, przypadającym na lata 1918 i 1922, liczba aresztowanych – wierzących i duchownych – wynosiła odpowiednio ok. 15 tys. i 19 tys. Pierwszy okres to czas wojny domowej i budowa nowego ustroju społeczno-politycznego w kraju, drugi zaś to etap konfiskaty majątku Kościoła prawosławnego (*izjatije cerkownych cennostiej*) i początek formowania się ruchu „odnowienia” (*obnowlenczestwo*). Fizyczna eksterminacja prawosławnych osiągnęła swoje apogeum w roku 1918 (8 tys. osób), aby w ciągu następnych lat kształtować się na poziomie kilku tysięcy zamordowanych. Czas przewrotu bolszewickiego w obu przypadkach tych dwóch krzywych jest symbolem prześladowań religii i wiary w rodzącym się państwie sowieckim.

¹⁷ *Ob otdelenii Cerkwi ot gosudarstwa i szkoły ot Cerkwi*, „Izwestija Centralnogo Ispolnitielnogo Komiteta Sowietow Kriestjanskich, Raboczich i Soldatskich Dieputatow i Pietrogradskogo Sowietu Raboczich i Soldatskich Dieputatow” 1918, nr 16, s. 2; „Pribawlenija k Cerkownym Wiedomostiam” 1918, nr 2, s. 98–99.

kierowany przez fałszywych propagatorów idei postępu, zmierzał w kierunku samodestrukcji i totalnego zniszczenia. Komuniści spychali Rosję w przepaść. Kolejne postanowienia władzy ludowej przybliżały moment upadku¹⁸.

Ozdobione hasłami swobody dekrety były groźnym złudzeniem wolności podtrzymanym przez bolszewików. Najlepszym tego przykładem był wspomniany dekret, funkcjonujący także pod nazwą „O swobodzie sumienia”¹⁹. Nazwa ta była dla obradujących ironią i szyderstwem ze strony tworzących prawo. „Oddzielenie Cerkwi od państwa stanowi pod pozorami prawa o wolności sumienia nikczemny zamach na całą strukturę Cerkwi prawosławnej i akt otwartego gwałtu na niej” – czytamy w oficjalnym postanowieniu soboru z 25 stycznia 1918 r.²⁰

Władze, zarówno centralne, jak i lokalne, wcielały w życie ustanowione prawo w niespotykanym dotychczas tempie. Zaangażowanie w realizację tego projektu poświadczają materiały archiwalne, przede wszystkim raporty z terenu dla poszczególnych ministerstw. Informacje w nich zawarte – lapidarne, ograniczające się do meldunków – rysowały działania miejscowych władz partyjnych i administracji w czasie wypełniania zaleceń. Określały zatem sposób przeprowadzenia planu, sterowanego centralnie, a realizowanego przez posłusznych wykonawców w terenie. Zgodnie z dyrektywami aparatu partyjnego należało użyć wszelkich dostępnych środków, z rozwiązaniami siłowymi włącznie, aby wierzący podporządkowali się nowemu prawu. Dochodziło zatem do aktów przemocy i zwyczajnego wandalizmu.

Działania bolszewików były tym brutalniejsze, im większy napotykali opór. Organizowane przez prawosławnych procesje, demonstracje uliczne z ikonami – spontaniczne lub z nawoływań duszpasterzy – nakręcały jedynie spiralę zbrodni. „Walka o dekret”, gdyż takim mianem można określić ówczesne wydarzenia, stanowiła pierwszą bezpośrednią konfrontację państwa ideologicznego z Kościołem prawosławnym²¹.

W pierwszej połowie 1918 r. faktycznie realizowano proces sekularyzacji szkolnictwa, a w drugiej połowie tego roku władze komunistyczne przeszły do całkowitej likwidacji szkół prawosław-

¹⁸ A.G. Krawieckij, *K istorii Diekrieta ob otdielenii Cerkwi ot gosudarstwa* [w:] *Matieriały Miedzunarodnoj naučnoj konfieriencyi...*, s. 134–140.

¹⁹ GARF, f. 550, op. 1, d. 129, Arsienij (Awksientij Gieorgijewicz Stadnickij), mitropolit Nowgorodskij i Starorusskij, *Zajawlenie czlenow Wsierossijskogo Cerkownogo Sobora i predstavitelej prawosławnych prichodow i sobornoje postanowlenie o diekriete sowietskoj własti „O swobodzie sowiesti”*, l. 1–8; GARF, Wsierossijskij Cerkownyj Pomiestnyj Sobor, f. 3431, op. 1, d. 70, *Protokol i stienogramma zasiedanija Sobora ot 25 janwaria 1918 goda poswiaszczennogo rassmotrieniju woprosa ob odnoszenii cerkwi k diekrietu Sowjeta Narodnych Komissarow „O swobodzie sowiesti”, riefornie jeparchialnogo uprawlenija, o podwiedomstwienności i uluższenii propowiedniczeskich rabot Aleksandro-Niewskoj ławy. Matieriały k protokołu*, l. 1–87.

²⁰ *Po powodu Diekrieta Sowjeta narodnych komissarow ob otdielenii Cerkwi ot gosudarstwa*, „Cerkownyje Wiedomosti” 1918, nr 3/4, s. 20–22.

²¹ GARF, Sowiet Ministrow RSFSR, f. A353, op. 2, d. 697, Pieriepiska s Sownarkomom, narkomatami, gubernskimi społkomi i rieligioznymi obszczinami o nacjonalizacyi cerkownego imuszczestwa, wysienieni monachow, municypalizacyi domow Jerusalmiskoego patriarchata i po drugim woprosam, swiazannym s prowadienijem w żyżń Diekrieta ob otdielenii cerkwi ot gosudarstwa, l. 1–270; GARF, Sowiet Ministrow RSFSR, f. A353, op. 3, d. 754, Pieriepiska s narkomatami, uczrieźdienijami i otdielnymi licami razjasnitelnogo charaktiera po tołkowaniju diekrieta i cyrkularow ob otdieleni cerkwi ot gosudarstwa (o wskrytii moszczej, pieriedacze cerkownego imuszczestwa i po drugim woprosam), l. 1–152; GARF, Sowiet Ministrow RSFSR, f. A353, op. 5, d. 242, Pieriepiska s gubernskimi otdielami justycyi o chodie prowadienija w żyżń Diekrieta ob otdielenii cerkwi ot gosudarstwa, niezakonnom izjatii cerkownych zdaniij i imuszczestwa i po drugim woprosam, l. 1–143; GARF, Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł RSFSR, f. 393, op. 64, d. 33, Pieriepiska s gubernskimi administratiwnymi otdielami po razjasnieniju roli administratiwnych organow w prowadienii w żyżń zakona ob otdielenii cerkwi ot gosudarstwa, riegistracyi cerkownych obszczin, prowadienii rieligioznych ceriemonij i sborach požertwowanij, l. 1–199.

nych. Działalność tę podbudowywały kolejne dekryty władzy ludowej²². Dążyły one do pozbawienia Kościoła prawosławnego resztek jego niezależności. Uszczuplanie majątku kościelnego z jednej strony, a pozbawianie wpływu na proces kształcenia dzieci i młodzieży z drugiej, niosło ze sobą wymierne korzyści. Propaganda „wojującego ateizmu”, dzięki drodze prawnej, znalazła swoje zabezpieczenie w rzeczywistości²³.

Zwieńczeniem procesu laicyzacji społeczeństwa rosyjskiego była „Instrukcja realizacji dekretu z dnia 23 stycznia 1918 r. o oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi”. Dokument ten, wydany 30 sierpnia, stanowił ostateczny akt zepchnięcia Kościoła prawosławnego w Rosji do roli instytucji podrzędnej, podlegającej całkowitej kontroli państwa. Instrukcja składała się z sześciu rozdziałów podejmujących zagadnienia stosunków między lokalnymi organami władzy a wspólnotami religijnymi. Dodatkiem do nowego prawa było „Porozumienie” – wzór umowy, którą zawierała „dwudziestka wierzących” (nie mniej niż dwudziestu obywateli rosyjskich) z aparatem partyjnym w terenie w celu bezpłatnego i bezterminowego przekazania na użytek społeczności prawosławnych budynków świątynnych i naczyń liturgicznych. Dokument ten zawierał aneks skrupulatnie wyciszający obowiązki „najemców”: rejestrację mienia cerkiewnego z opisem „wynajmowanego majątku państwowego”, zakaz prowadzenia w murach kościołów działalności politycznej, w tym wygłaszania kazań nawołujących do nieposłuszeństwa wobec władzy ludowej, kolportażu prasy prawosławnej, używania dzwonów cerkiewnych itd.²⁴

Rosyjska Cerkiew Prawosławna została pozbawiona prawa własności. Przestała ona funkcjonować jako scentralizowana posiadająca swoje zaplecze materialne instytucja dotowana przez państwo. Utrata kontroli nad świątyniami i szkołami zburzyła odwieczny porządek istnienia Kościoła prawosławnego w Rosji. Cerkiew stała się przeżytkiem odchodzącej w zapomnienie epoki i jako taka podlegała procesowi wchłonięcia przez nowy ustrój. Antyreligijne dekryty władzy ludowej marginalizowały znaczenie prawosławia w życiu Rosjan, dzieliły społeczeństwo na dwie antagonistyczne grupy – wierzących i niewierzących.

Przeciwko takiemu scenariuszowi oponowali duchowni. Na zamkniętym posiedzeniu Soboru Lokalnego 31 sierpnia podjęto temat przyszłości prawosławia w państwie rosyjskim. Spotkanie otworzył metropolita Arseniusz (Stadnicki) następującymi słowami: „Odnosi się wrażenie, że jesteście ofiarami represji, że jesteście pozbawiani nie tyle ciała, co duszy. Myślę, iż Cerkiew nie była tak prześladowana w ciągu pierwszych wieków chrześcijaństwa jak teraz. Wtedy szynkany ograniczały się do wydzielonych obszarów, przeprowadzanie były przez poszczególnych tyranów, a obecnie przybrały one postać powszechnego prawa i mają moc obowiązującą dla całej prawosławnej Rosji”²⁵.

²² Diekriet o pieriedacze uczebnych zawiedienij w wiedenije Narodnogo Komissariata po Proswieszczeniju ot 23 fiewrala 1918 g., Diekriet o pieriedacze w wiedenije Narodnogo Komissariata po Proswieszczeniju uczebnych i obrazowatielnych ucziezdenij i zawiedienij wsiech wiadomstw ot 5 ijunia 1918 g., Diekriet ob oswobodzenii pomieszczienij iz-pod domowych cerkwiej pri uczebnych zawiedienijach i o likwidacyi imuszczestwa etich cerkwiej ot 22 awgusta 1918 g.

²³ GARF, Wsierossijskij Cerkownyj Pomiestnyj Sobor, f. 3431, op. 1, d. 72, Protokoł i stienogramma zasiedanija Sobora ot 27 janwarja 1918 goda, poswiaszczonnogo rassmotrieniju woprosa o formach wyrażenija protiesta protiv diekrieta Sowjeta Narodnych Komissarow „O swobodie sowiesti” i o rieformie jeparchialnogo uprawlenija. Materiały k protokołu, l. 1–121; GARF, Wsierossijskij Cerkownyj Pomiestnyj Sobor, f. 3431, op. 1, d. 109, Protokoł i stienogramma zasiedanija Sobora ot 2 apriela (20 marta) 1918 goda poswiaszczonnogo rassmotrieniju woprosa o chodie pieriegoworow s SNK ob otmienije diekrieta „O swobodie sowiesti”, ob usłowijach rastorženija cerkownogo braka, o borbie s „wlijaniem bolszewizma” sriedi duchowienstwa i monaszestwa. Materiały k protokołu, l. 1–36.

²⁴ „Sobranije Uzakonienij i Rasporiaženij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitelstwa za 1918 god”, nr 57, s. 764.

²⁵ Cyt. za: M.A. Babkin, *Swiaszczenstwo i carstwo. Rossija, naczało XX wieka – 1918 g. Issledowanija i materiały*, Moskwa 2011, s. 585.

W ciągu kilku następných dni próbowano wypracować alternatywny model funkcjonowania Cerkwi w warunkach politycznej zależności. Odpowiedź duchowieństwa dotyczyła dwóch płaszczyzn. Pierwsza to stosunek Cerkwi do działań władzy komunistycznej, druga zaś – postawa wobec narodu rosyjskiego. Akcenty odpowiedzialności za zaistniałą sytuację, zdaniem prelegentów, rozkładały się równomiernie. Wina nowych gospodarzy nie podlegała dyskusji. To oni byli prześladowcami, to ich polityka niszczyła żywe ciało Kościoła prawosławnego i kierowała kraj ku moralnej ruinie. Błąd u progu rewolucji popełnił także cały rosyjski naród prawosławny, który swoim wymownym milczeniem popierał prześladowania religii i wiary. „Powinien on zrozumieć, że jest pociągnięty do odpowiedzialności za obojętność wobec Cerkwi, że nie jest godzien słuchać słowa Bożego za to, że oddał Chrystusa na mękę” – mówił ksiączę Jewgienij Trubeckoj²⁶.

Zdaniem hierarchów u podstaw budowy nowego ustroju legło odejście od ideałów chrześcijaństwa. Komunistyczni budowniczo wie i kreatorzy raj u sowieckiego powinni zostać powstrzymani w dziele zniszczenia i upadku. Rozpatrywano nawet narzucenie interdyktu – ostatecznego aktu opamiętania – na Moskwę i jej mieszkańców. Ostatecznie pomysł ten zarzucono w obawie przed reakcją władz.

Duchowni na soborze, bezradni wobec działalności bolszewików, powrócili do dawnych metod postępowania. Utworzono specjalną komisję, wystosowano apele protestacyjne. Zastosowano więc znane już wcześniej – nieskuteczne – środki oporu. Jednocześnie wydano rozporządzenia wewnętrzne, będące odpowiedzią na decyzje aparatu władzy. Podkreślano w nich, iż wszystkie świątynie wraz z ich wyposażeniem i majątkiem cerkiewnym są niezbywalną własnością Kościoła prawosławnego. „Kaźde oderwanie tej wartości od Cerkwi jest bluźnierczą kradzieżą i gwałtem” – głosiło postanowienie z 12 września 1918 r. Uchwała powyższa nie była jednak równoznaczna z odrzuceniem prawodawstwa komunistycznego. Sobór zaakceptował ideę porozumienia lokalnych organów władzy ze wspólnotami, choć przyjmował inne podstawy formalne tworzenia takich umów²⁷.

Reakcja soboru uwidacznia nowy element rozwoju stosunków państwo–Kościół w omawianym okresie. Po fazie obojętności, a potem negacji wobec ustroju komunistycznego i jego twórców, nastąpił czas przystosowywania się do nowych warunków. W drugiej połowie 1918 r. hierarchowie cerkiewni przestali żywić nadzieję na rychły upadek bolszewików. Umacnianie się pozycji reżimu w kraju – skutek wprowadzenia systemu represji – było widocznym znakiem początku nowej epoki w dziejach Rosji. Proces komunikacji społeczeństwa przybierał coraz to nowe formy. Był on także zjawiskiem, którego nie dało się już zahamować. Odpowiedź Cerkwi zamykała się w ramach projektu jedności prawosławia, a więc walki Kościoła o swoje istnienie.

Większość ustanowionych na soborze zmian nie została wprowadzona w życie. Wybuch wojny domowej i objęcie władzy przez bolszewików sparaliżowały ustawodawstwo kościelne, pozostawiając ustalone plany w formie teoretycznych projektów. Mimo zawężonego zakresu przeobrażeń ustrojowych zwołanie i działalność Soboru Lokalnego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej były jednym z kluczowych wydarzeń w historii rosyjskiego prawosławia. Moment rozpoczęcia prac soborowych, skład osobowy reprezentacji oddelegowanych do Moskwy oraz powzięte postanowienia były bezprecedensowe i wprowadziły do dziejów Kościoła w Rosji nowe elementy funkcjonowania wspólnoty.

²⁶ *Swiaszczennyj Sobor Prawosławnoj Rossijskoj Cerkwi. Diejanija*, t. 11, Moskwa 2000, s. 25, 33–34, 36.

²⁷ *Ibidem*, s. 118–144.